

ייצוגים חברתיים של מחוננות קוגניטיבית בקרב הורים לילדים
מחוננים והורים לילדים שאינם מחוננים במרכז ובפריפריה
בישראל

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת :

נאוה בן ארצי שיבר

בית הספר לחינוך ע"ש חורגין

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

תקציר

מטרת מחקר זה הייתה להתחקות אחר ממדי הייצוג החברתי **מחוננות** בחברה הישראלית, בקרב הורים לילדים מחוננים והורים לילדים שאינם מחוננים במרכז ובפריפריה. המרכז והפריפריה בישראל הם מרחבים גאוגרפיים חברתיים השונים זה מזה כפועל יוצא של תהליכי התכנון, ההקמה ויחסו של הממסד. נוסף לכך, יש הבדלים בין מערכת החינוך הפורמלית לבין המערכת שאינה פורמלית וכן בדימוי התקשורת ובאופן שבו הוא משפיע על דימוי תושבי המקום. חקירת הייצוג החברתי מחוננות בכל אחד מהמרחבים הללו התבססה על שני אדנים: משנתו של פוקו (1984) שפותחה על ידי אופיר (1992) ותיאוריית הייצוגים החברתיים.

במשנתו של פוקו (1984; 1995; 2005), המרחב כולל שלושה היבטים: היבט פיזי, היבט של ידע, הקשור באופן הדוק לשליטה ולכוח חברתי, והיבט חברתי. המרחב הפיזי הוא גם מרחב חברתי שהתבוננות בו מאפשרת לעמוד על תופעות חברתיות (אופיר, 1992). התבוננות במרחב חברתי מאפשרת לעמוד על הידע הייחודי הנוצר בו ועל דפוסי שליטה/כוח חברתיים, בשל הקשר ההדוק בין ידע לבין דפוסי שליטה/כוח חברתיים (אופיר 1992). מחקרים שעניינם מחוננות עסקו עד כה בהיבט השליטה והכוח החברתי. המחקר הנוכחי מוסיף את ממד החקירה 'מקום'.

תיאוריית הייצוגים החברתיים עוסקת בתהליך יצירת הידע החברתי. יצירת הידע נעשית כאמצעי להבנת העולם ולארגון המציאות החברתית. התיאוריה מדגישה את הקונטקסט כגורם מרכזי בעיצובו (Friling & Tuval, 2014). שלושה ממדים כולל הקונטקסט: זמן, מקום טריטוריאלי ואנשים. פרילינג ותובל (Friling & Tuval, 2014) הגדירו מקום כמרחב טריטוריאלי שגבולותיו הם פיזיים, גאוגרפיים ותרבותיים שיחד יוצרים תרבות וזהות ייחודית שמהם צומחים ייצוגים חברתיים ייחודיים ופרקטיקות המאפיינות את תושבי המקום (Duveen, 1997).

השיטה: חקירת הייצוג החברתי מחוננות נעשתה בגישה המבנית הרואה בייצוג מערכת מאורגנת והיררכית. מערכת זו בנויה משתי תת-מערכות: רכיבי גרעין השייכים למערכת המרכזית ורכיבים פריפריאליים השייכים למערכת המשנית של הייצוג. בין שתי המערכות מתקיימים יחסי גומלין, והרכיבים בכל אחת משתי המערכות הללו נבדלים זה מזה במספר, בדינמיות ובתפקידים שהם ממלאים (Dany, Urdapilleta, & Lo Monaco, 2014). האפיון של ממדי הייצוג החברתי נעשה באמצעות שיטות מעורבות (mixed methods), הליך חקירה מומלץ לחקר ייצוגים חברתיים (ואגנר, 2007). השימוש בשיטות מעורבות אפשר בחינה רב-ממדית: ראשיתו בחקירה איכותנית וסופו בחקירה כמותית.

הליך החקירה האיכותנית כלל העברתם של 100 שאלוני אסוציאציות חופשיות (Abrić, 1993; Lo Monaco, 2014) וביצוע 80 ראיונות עומק בגישת הריאיון האפיזודי (פליק, 2011), המדגישה את חשיבות הקונטקסט בהפקת הידע, הנחה הזוהה לזו של תיאוריית הייצוגים החברתיים. הליך החקירה הכמותית התמקד בבחינת יחסי אחאים. החלטה זאת נעשתה במחקר הנוכחי היות שבשלב המחקר האיכותניים נמצאה התייחסות מוגבלת לנושא יחסי אחאים ובשל מרכזיותם של יחסים אלו בחייו של הפרט. קראסוול (Creswell, 2013) מציין כי הרחבת נושא שעלה באחד השלבים המוקדמים במחקר ובחינתו בשיטה אחרת עשויה להרחיב את הידוע לנו ומהווה השלמה

לשיטת החקירה הראשונה. הועברו 202 שאלוני יחסי אחאים (Furman & Buhrmester, 1985). במחקר הנוכחי נעשה שימוש בנוסח המקוצר שהציעו דרקמן ועמיתיו (Derkman et al., 2010) ובו 21 פריטים המתייחסים לגורם חוס/קרבה ולקונפליקט. מחקרם של דרקמן ועמיתיו בחן הן את המהימנות הפנימית של רכיבים אלו ביחס לגורמים אחרים בשאלון והן את תוקף המבנה, זאת בהסתמך על ממצאים קודמים שהעלו כי ממד הקונפליקט וחוס/קרבה הם ממדים מרכזיים לתיאור יחסי אחים. לצורך המחקר הנוכחי נעשה שימוש בפריטים מתוך התרגום לעברית (חנוכה-לוי, 2009) של השאלון המקורי. השאלון הוסב כך שהנמען הוא ההורה ולא הילד וכדי למקד את תשומת לב ההורים ליחסים שבין הילד המחונו לאחיו.

ניתוח ממצאי שאלוני האסוציאציות שילב היבטים איכותניים וכמותיים שאפשר לעמוד על רכיבי הגרעין ורכיבי המשנה של הייצוג החברתי. בוצע ניתוח לקסיקלי-סמנטי ובמהלכו קובצו מילים נרדפות או מילים בעלות משמעות זהה לקטגוריה אחת (Bonniec, Roussiau, & Vergas, 2000), הופקו מדדי טעינות המילים לבחינת הערך החיובי, השלילי, הניטרלי או המעורב שיוחסו למילים. כמו כן, נבדקו מספר המילים שהופקו בכל אחת מקבוצות המחקר. לאחר מכן הופקו מדדי השכיחות והחשיבות (de Sa, 1995) ביחס לכל אחת מהמילים והקטגוריות. בשלב הבא הופקו מדדי ממוצע השכיחות והחשיבות. מיון המילים והקטגוריות לאלו הנמצאות מעל ומתחת לממוצע המדדים אפשר את הצלבתם ואת הפקת רכיבי הגרעין ורכיבי המשנה של הייצוג. רכיבי הגרעין הם מילים וקטגוריות ששכיחותן גבוהה מהממוצע בשני המדדים. יתר המילים והקטגוריות שייכות לרכיבי המשנה.

ניתוח הראיונות בגישה האפיזודית הסתמך על "המודל המרובע לקריאת חומרים נרטיביים" (ליבלד, תובל-משיח וזילבר, 2010). במודל המרובע מוצגים שני צירים מרכזיים לניתוח הממצאים: האחד – התמקדות בתוכן הסיפור לעומת התמקדות בצורתו, והשני – התייחסות לסיפור השלם לעומת פירוקו לחלקיו. בנוסף, נעשה שימוש בגישת הניתוח הנושאי (thematic analysis – Braun & Clarke, 2006) לאיתור התימות. התימה בתיאוריית הייצוגים החברתיים היא מערכת מושגים שביניהם שוררים יחסים דיאלקטיים. מערכת מושגים זו יוצרת קטגוריה, מתארת תופעה חברתית ומניבה את הייצוג החברתי. הניתוח הנושאי כלל שישה שלבים: העמקת ההיכרות עם הנתונים, יצירת מערכת קידוד ראשונית, איתור תימות, עיון מחדש בתימות (לרבות בחינה חוזרת של מערכת הקידוד שנקבעה תוך בחינת ההומוגניות הפנימית של התימה ומידת ההטרוגניות של התימות), הגדרה ושיום התימות ולבסוף אימות ודיווח.

במסגרת הניתוח הנושאי בוצע ניתוח תיאורי ופרשני (Frith & Gleeson, 2004; Halldorson, 2009; Niece, 2011). הניתוח התיאורי מוצג בפרק הממצאים והוא התמקד בעובדות הבאות לידי ביטוי בטקסט, תוך התמקדות ברובד הגלוי. הניתוח הפרשני מוצג בפרק הדיון, שם מהוות העובדות שהוצגו בפרק הממצאים נקודת מוצא לחשיפתם של הנחות, ערכים, תפיסות ועמדות המצויים בבסיס ההתנהגות הבאה לידי ביטוי בשיח ואינם מצויים ברובד הגלוי של הטקסט (Braun & Clarke, 2006).

ניתוח שאלוני יחסי אחאים' ובחינתן של שלוש השערות המחקר נעשה באמצעות ניתוח שונות מסוג מנובה דו-כיווני (Two way MANOVA). המשתנים התלויים היו: מדדי יחסי אחאים – חום/קרבה וקונפליקט, והמשתנים הבלתי תלויים היו סוג ההורות – הורות לילד מחונן או לילד שאינו מחונן, ומקום המגורים – מרכז או פריפריה.

הממצאים: מניתוח שאלוני האסוציאציות התקבל מידע באשר לרכיבי הגרעין ורכיבי המשנה של הייצוג וכן ביחס לאופיו של הייצוג החברתי והרכבו הכמותי והתוכני. אופיו של הייצוג החברתי נמדד באמצעות מדדי הקוטביות והעלה כי הייצוג 'מחוננות' נושא ערך חיובי בקרב כל קבוצות המחקר: שכיחות המילים שנשאו אופי חיובי הייתה גבוהה משכיחות המילים שיוחסו להן ערך שלילי או ערך חיובי ושלילי או ערך ניטרלי.

הרכבו הכמותי של הייצוג החברתי, בהתייחס למספר המילים שנאמרו בכל קבוצה, העלה שמספר המילים הנמוך ביותר נמצא בקרב הורים לילדים מחוננים ממרכז הארץ והוא עומד על עשרים וארבע. מספר המילים בקרב שלוש הקבוצות הנותרות נע בין שלושים לבין שלושים ואחת מילים. לא נמצא קשר בין מספר המילים לבין שכיחותן בקבוצות המחקר.

בחינת תוכני הייצוג החברתי בקרב הורים לילדים מחוננים מהמרכז והפריפריה נעשתה באמצעות מבחן האסוציאציות שתוצאותיו מוצגות באמצעות הצלבת מידת השכיחות (גבוהה או נמוכה) עם מידת החשיבות (גבוהה או נמוכה). באופן זה מתקבלת טבלה עם ארבע רבעים. נמצאה זהות ברכיבי הגרעין שכללו: 'חוכמה', 'צימאון לידע' ו'ייחודיות'. בשתי הקבוצות נמצא רכיב 'אינטליגנציה קוגניטיבית' ברביע השני. בקרב הורים לילדים מחוננים ובקרב הקבוצה השניה הורים לילדים שאינם מחוננים ממרכז הארץ נמצאה זהות ברכיבי הגרעין שכללו: 'חוכמה' ו'יצירתיות'. שכיחות ממוצע הופעתם של רכיבי 'צימאון לידע' ו'אינטליגנציה קוגניטיבית' נמצאה גבוהה בשתי הקבוצות הללו, על אף שאינם מצויים ברבעים מקבילים.

ניתוח ממצאי הראיונות העלה שני היבטים של הייצוג החברתי: הראשון, מתייחס למושג המחוננות והשני מתייחס לקונטקסטים שבהם המחוננות באה לידי ביטוי משפחתי חינוכי וחברתי. התימות שנמצאו בכל אחד מהיבטים אלו היו (בסוגריים מצוינות הקטגוריות שנמצאו בכל תימה):

א. מושג המחוננות – מאפיינים פסיכולוגיים (קוגניטיביים; שאינם קוגניטיביים); מופעי המחוננות (חד-תחומי; רב-תחומי); ומחוננות כחריגות (הכרה; השתקה/הצנעה; נרמול; האדרה; הערצה).

ב. היבטי הייצוג החברתי

1. **בקונטקסט המשפחתי** – קשרי גומלין בשנים המוקדמות (השקעה הורית; דפוסי השקעה); חווית ההורות (תחושות ורגשות; סוגיות בהורות) ויחסי אחאים (הנחות; טיפולוגיה; מנגנוני וויסות);

2. **בקונטקסט החינוכי** – יחסי גומלין בין הצוות החינוכי לבין הורי הילד המחונן (יוזמות של הצוות החינוכי; יוזמות של ההורים); יחסי גומלין בין הצוות החינוכי לבין הילד המחונן

(היבטים רגשיים-חוויתיים; היבטים פדגוגיים); חינוך למחוננים (השתלבות; שיבוץ ייעודי/נפרד; גישה מעורבת);

3.3. **בקונטקסט חברתי** – תפקידים ומיצוב חברתי ומחוננות (מנהיג; משתלב; בדידות חברתית), כישורים ומיומנות חברתית.

ניתוח הממצאים משאלוני האסוציאציות ומהראיונות העלה כי קיימים רכיבי גרעין המשותפים לארבע קבוצות המחקר, רכיבים המשותפים לקבוצת ההורים לילדים מחוננים, רכיבים המשותפים לקבוצת ההורים לילדים שאינם מחוננים וכן רכיבים שהם ייחודיים לכל אחת מהקבוצות. מכאן, ניתן להסיק על קיומו של ייצוג חברתי המשותף לארבע הקבוצות וכן על קיומו של שדה ייצוגים: ייצוגים המשותפים לקבוצת ההורים לילדים מחוננים וייצוגים המשותפים להורים לילדים שאינם מחוננים. הרכיבים הייחודיים לכל אחת מארבע קבוצות המחקר הם רכיבי המשנה של הייצוג החברתי המשותף. שכן על פי הגישה המבנית הייצוג כולל רכיבי גרעין המשותפים לכל הקבוצות ורכיבי משנה הייחודיים לכל אחת מהקבוצות.

ניתוח הממצאים מהראיונות בגישה האפיזודית העלה את רכיבי הגרעין של הייצוג החברתי מחוננות, היינו, הרכיבים שהופיעו בכל ארבע קבוצות המחקר או שהופיעו בשתי מתודות חקירה הם: 1. **מושג המחוננות** – מאפיינים קוגניטיביים המגדירים מחוננות כ'אינטליגנציה' ומאפיינים שאינם קוגניטיביים הכוללים את הרכיבים: סקרנות וידע רב וכן יצירתיות. 2. **ייצוגי המחוננות בקונטקסט חברתי** – בדידות חברתית. 3. **ייצוגי מחוננות בקונטקסט המשפחתי** – ייצוגי רגש: גאווה, שמחה ומתח; ייצוגי פעולה: השקעה וטיפול במישור האינטלקטואלי והאינסטרומנטלי במנגנון לוויסות יחסי אחאים: "שוויוניות דיפרנציאלית"; הנחות: לפיה מחוננות של אחד הילדים גורמת להפרת האיזון בין האחאים ואחריות ההורים להשבת האיזון על כנו. 4. **ייצוגי המחוננות בקונטקסט החינוכי** – יחסי גומלין בין הצוות החינוכי לבין הילד המחונן ייצוגי רגש וחוויה.

היבטי הייצוג החברתי "מחוננות" המשותפים לקבוצת ההורים לילדים מחוננים ממרכז הארץ והפריפריה – רכיבים אלו כוללים: 1. מושג המחוננות – היבטים פסיכולוגיים שאינם קוגניטיביים: סדר, ארגון והתמדה וכן חוכמה. מופעי המחוננות התייחסו למחוננות קוגניטיבית באופן בלעדי. 2. ייצוגי המחוננות בקונטקסט חברתי כללו את התפקידים והמיצוב החברתי 'מנהיגות' ומשתלב חברתית. 3. ייצוגי המחוננות בקונטקסט החינוכי כללו יוזמות של הצוות החינוכי חוזקות וחולשות. 4. ייצוגי המחוננות בקונטקסט המשפחתי כללו ייצוגי רגש של בדידות הורית, קושי ותחושות מעורבות וכן ייצוגי פעולה שכללו מנגנוני וויסות יחסי אחאים: "שוויוניות דיפרנציאלית" ו"שוויוניות מובנית".

היבטי הייצוג החברתי "מחוננות" המשותפים לקבוצת ההורים לילדים שאינם מחוננים – רכיבים אלו כוללים: 1. מושג המחוננות בהתייחס למופעי המחוננות בתחומים שונים. 2. ייצוגי המחוננות בקונטקסט החינוכי ומתייחסים לעמדות כלפי חינוך מחוננים ולפיהן ילדים מחוננים צריכים ללמוד בכיתות "רגילות" עם ילדים שאינם מחוננים.

היבטי הייצוג החברתי "מחוננות" שנמצאו שונים בארבע קבוצות המחקר – התייחסו למחוננות כחריגות. תיאור החריגות נעשה ביחס לשני ממדים: תפיסות ועמדות ביחס להורות ויחסי הגומלין שבין הילד המחונן לבין סביבתו. התפיסות והעמדות כלפי ההורות כללו לגיטימציה לחריגות, ספק במסוגלות ההורית, קשיים ייחודיים בגידול הילד ובדידות הורית. בין הורים לילדים

מחוננים מהמרכז לבין הורים לילדים מחוננים מהפריפריה נמצאו הבדלים בסוגיית הלגיטימציה לחריגות. בהמשך לכך, נמצאו הבדלים בין שתי קבוצות אלו בעמדות ביחס לחריגות החברתית של הילד המחונן. אם כן, נושא החריגות כולל שתי תצורות: הורות לילד המחונן והקונטקסט החברתי. משמעות ממצאים אלו היא השפעה שונה שיש לתהליכים שהתרחשו בחברה הישראלית בכלל ובשדה החינוך בפרט: מעבר מערכים קולקטיביסטיים לערכים ניאוליברלים.

שאלת המחקר שעלתה בחקירה האיכותנית ונבחנה בהליך כמותי עסקה בהבדלים ביחסי אחאים מנקודת מבטם של ההורים בקרב ארבע קבוצות המחקר. משאלה זו נוסחו שלוש השערות מחקר.

הניתוח העלה כי בהתאם למשוער בהשערת המחקר הראשונה, הורים לילדים מחוננים תיארו מידה רבה יותר של חוס/קרבה בהשוואה להורים לילדים שאינם מחוננים. בניגוד למצופה, נמצא כי הורים לילדים מחוננים תיארו מידה רבה יותר של קונפליקט לעומת הורים לילדים שאינם מחוננים. בהתאם למשוער בהשערת המחקר השנייה, הורים ממרכז הארץ תיארו רמת חוס/קרבה הנמוכה מזו שתיארו הורים מהפריפריה. כמו כן, הורים ממרכז הארץ תיארו מידה נמוכה יותר של קונפליקט בין האחאים לעומת הורים מהפריפריה. אולם, בעקבות פיקוח על משתנה ההגדרה הדתית והגיל לא נמצאו הבדלים בממדד הקונפליקט בין המרכז לבין הפריפריה.

בחנית השערת המחקר השלישית לפיה ימצא אפקט אינטראקציה בין המשתנים מחוננות ומקום מגורים והפער הצפוי ביחסי אחאים בקרב הורים לילדים מחוננים לעומת הורים לילדים שאינם מחוננים יהיה תלוי מקום מגורים, והפער יהיה גדול יותר בפריפריה – השערה זו אוששה באופן חלקי. ניתוחים לבחינת השערת המחקר שנעשו עם ובלי פיקוח על המשתנים הדמוגרפים השכלה והגדרה דתית העלו את הממצאים הבאים: נמצאו הבדלים בין הורים לילדים מחוננים ושאינם מחוננים במדדי יחסי אחאים חוס/קרבה וקונפליקט. הבדלים בין הורים לילדים ממרכז הארץ לעומת הפריפריה נמצאו בממדד החוס/קרבה אולם, הבדלים בממדד הקונפליקט לא נמצאו כאשר בוצע הניתוח בפיקוח על משתנה ההגדרה הדתית.

הממצאים המרכזיים מצביעים על כך שהורים לילדים מחוננים מדווחים על רמת חוס/קרבה גבוהים בין אחאים כאשר אחד מהם מחונן, בהשוואה להורים לילדים שאינם מחוננים המדווחים על רמה נמוכה של מדד זה בין אחאים. רמת הקונפליקט עליה מדווחים הורים לילדים מחוננים גבוהה מזו המתוארת על ידי הורים לילדים שאינם מחוננים. ממצאים אלו מצביעים על כך שעוצמת תיאור היחסים בין האחאים, במשפחות שבהן אחד מהילדים מחונן, גבוהה בהשוואה לעוצמת תיאור מערכת היחסים שנעשית על ידי הורים לילדים שאינם מחוננים. הממצאים במחקר הנוכחי מרמזים על כך שהורים לילדים מחוננים תופסים את מערכת היחסים שבין האחאים באופן מורכב מכפי שסברו עד כה. תפיסה זו מצביעה על אפשרות קיומה של מערכת יחסים קרובה וחמה בין האחאים שכוללת גם קונפליקטים ועימותים.

תרומות המחקר: המחקר הנוכחי תורם להבנה עמוקה של חווית ההורות של הורים לילדים מחוננים, תחום שלדעתו של גולון (Golon, 2008) יש לפתחו. המחקר מציע חידושים תיאורטיים ומתודולוגיים כאחד. בין החידושים התיאורטיים המרכזיים נמנים: חקר תופעת המחוננות מנקודת מבטם של ההורים תוך אימוץ גישה בין-תחומית: פסיכולוגית, חינוכית וסוציולוגית. יחסי הגומלין בין שלושת התחומים הללו מספקים תובנות עמוקות ומלאות מכפי שניתן היה להשיג באימוץ אחת

מהן בלבד; בחינת הייצוג החברתי מחוננות בהתייחס למספר ממדים בו בזמן; אימוץ גישה אינטגרטיבית הבאה לידי ביטוי בהתבוננות בייצוגי המחוננות בחברה הישראלית באמצעות מספר השקפות ותיאוריות בתחום הסוציולוגיה: גישתו של פוקו (1980) שפותחה על ידי אופיר (1992) ביחס לשיח המתהווה במרחבים שונים וכן הגישה לזהות קולקטיבית בסוציולוגיה; המחקר הנוכחי קשר לראשונה בין תפיסת המקום כמרחב טריטוריאלי, כפי שבאה לידי ביטוי בתיאוריית הייצוגים החברתיים, לבין משמעות המקום בגישתו של פוקו כפי שפותחה על ידי אופיר (1992) ולפיה במרחבים שונים מתקיים שיח שונה. כמו כן, המחקר תרם להבנת הקשר שבין תהליכים המתרחשים במישור הכלל חברתי לאלו המתרחשים במישור המקומי, במקרה זה מרכז ופריפריה. השינוי שחל בחברה הישראלית – מעבר מערכים קולקטיביסטיים המדגישים שוויוניות לערכים ניאו-ליברליים המדגישים את הישגיו של הפרט חלחל באופן שונה לכל אחת מקבוצות המחקר והשפיע עליהן בדרכים שונות בכל הקשור לייצוג מחוננות. מכאן שלא ניתן לדבר על תהליכים חברתיים בזיקה למקום באופן כללי וכי יש למקד את המבט ולבחון הבדלים בין מקומות הקיימים במרחב תרבותי-חברתי אחד.

חידוש נוסף הוא הצעתה של מסגרת אפיסטמולוגית ואונטולוגית לחקר הייצוגים החברתיים המסתמכת על גישתו של אבי הבלשנות המודרנית פרדינן דה סוסיר (2005). המחקר הנוכחי הוא מחקר חלוצי שבחן לראשונה את יחסי האחאים כאשר אחד מהם מחונן מנקודת מבטם של הורים. עד כה נחקרו יחסים אלו מנקודת מבטם של האחאים.